

Queeste Belvédère

gesprekken over identiteit
cultuurhistorie en ontwerp

Peter Heerema
Locus ruimtelijke verkenningen
Leiden, 5 november 2003

In opdracht van het NIROV

voorwoord

Krap drie weken geleden kreeg ik van Martijn Vos van het NIIROV het verzoek om een aantal gesprekken te houden met vooraanstaande ontwerpers over de vraag op welke wijze de maatschappelijke identiteitsvraag doorwerkt in het ontwerpveld en in hoeverre cultuurhistorie daarin een rol speelt.

De tijd drong. Binnen de resterende tijd van de maand oktober (15 dagen) moesten niet alleen de gesprekken afgerond zijn, maar ook de rapportage in de vorm van een rode draad en de verslaglegging van elk gesprek afzonderlijk. Als complicatie bleek de tweede week van oktober ook nog eens in veler agenda's als herfstvakantie te staan ingepland.

De pragmatiek zegevierde dus. Uit een groslijst van ontwerpers heb ik in overleg met Martijn Vos zes deskundigen geselecteerd, waarbij gelet is op beschikbaarheid voor een gesprek en variatie in expertise. Deze zes zijn Donald van Dansik, Gert Urhahn, Rik de Visser, Niek Verdonk, Enno

Zuidema en Berno Strootman. Ik heb met hen afzonderlijk boeiende gesprekken van ongeveer anderhalf uur gevoerd, geleid door vragen over onder andere de grondslag van het maatschappelijk verlangen naar identiteit, de invloed hiervan op de ontwerphouding en de opgave voor de toekomst.

In dit document breng ik verslag uit over de resultaten van de zes gesprekken. De opbouw is in drieën, omgekeerd aan de wijze waarop het project feitelijk is uitgevoerd.

Het eerste deel is de rode draad die ik destilleer uit de zes gesprekken. Het tweede deel omvat de verslaglegging van de impressies van elk gesprek afzonderlijk. Het derde deel is de gebruikte vraagstelling voor de gesprekken. Ik vertrouw er op dat het materiaal voldoende stof biedt voor de voortgang van het project Belvédère.

Peter Heerema

5 november 2003

rode draad

De resultaten van de zes interviews bieden voldoende prikkels voor reflectie en debat. Ik groepeer in deze rode draad de resultaten in een vijftal clusters met betrekking tot de behoefte, de sociaal-culturele borging, de vormtaal, de rolopvattingen en de noodzaak voor meer en betere communicatie. Uiteraard zijn deze interpretaties van de woorden van mijn zegslieden geheel voor mijn eigen verantwoordelijkheid.

De oorsprong van het Verlangen

De behoefte aan herkenbaarheid staat niet gelijk aan een hang naar het verleden. Door mijn gesprekspartners wordt het verlangen naar herkenbaarheid vooral gezien als de onvermijdelijke reactie van een geïndividualiseerde samenleving op geüniformeerde en onpersoonlijke industriële producten. Het aanbod heeft geen gelijke tred gehouden met de verzelfstandiging van mensen ten opzichte van elkaar en met de luxe, die een rijker wordende samenleving zich kan wensen. In persoonlijk opzicht is voor velen het eigen levensontwerp heilig geworden en daartoe behoort ook de associatie en identificatie met de eigen leefomgeving. “Een warm gevoel ontlenen veel mensen nu vooral aan vertrouwde, bijna kneuterige zaken”, zegt Strootman, “en er lijkt een weerstand te bestaan tegen veranderingen in het landschap vanwege de ervaring dat die meestal tot verslechtering leidt.” Vaak is het referentiekader hiervoor het landschap waarin men

als kind opgroeide. Het liefst zouden mensen die landschappen zo willen houden.

Bovendien is de behoefte van mensen aan identiteit en herkenbaarheid in de gebouwde omgeving momenteel extra groot als reactie op de moderniteit en het naoorlogse functionalisme van stedenbouwkundigen en planologen. Urhahn verwijst hierbij naar de 'planningsmachine', die in de afgelopen decennia in grote volumes gelijksoortige omgevingen heeft geproduceerd waarin mensen zich nauwelijks thuis voelen. Het is de wederopbouwperiode geweest, waarbij in de woorden van Verdonk: "stedelijke groei zich als een tapijt over het land uitrolde met een vormtaal die geen verband meer hield met de genius loci". De tweede helft van de vorige eeuw kan dan ook in hun ogen het beste als een anomalie op de geschiedenis en op de klassieke opvatting van stedenbouw worden beschouwd, namelijk als een relatief kortstondige breuk in een overigens doorgaande geschiedenis, waarin de huiselijkheid van onze volksaard en het respect voor het landschap en het stedelijke weefsel centraal staan.

Onder het motto van 'Oost West, thuis best' is volgens enkele geïnterviewden het verlangen naar identiteit tot slot ook gebaseerd op de spanning tussen de relatieve plaatsloosheid van het (virtuele) wereldburgerschap en de vormgeving aan ons 'thuis' als spil van het bestaan. De tendensen naar grootschaligheid vragen om tegenkracht in de vorm van lokale

worteling, maar onduidelijk is nog hoe zich dit verhoudt tot de schaa sprong in ons functioneren binnen stedelijke netwerken.

Het verlangen naar herkenbaarheid betekent overigens geenszins een hang naar historiserende vormen. De onzekerheid van deze tijd vertaalt zich wél in het zoeken naar nieuwe beelden en symbolen. De relatie met de cultuurhistorie kan hierbij één van de oplossingsrichtingen zijn. Onderliggend sleutelwoord is hier 'massa-individualisering'. De markt moet in staat geacht worden om op basis van standaardcomponenten voldoende variatie te bieden die tegemoet komt aan individuele wensen en behoeften. Daarbij staat niet het reproduceren van een verleden centraal, maar het 'door de tijd heen ontwerpen', voortbouwen op het verleden, nieuwe lagen toevoegen met het oog op de toekomst en het ontwikkelen en verbreden van het spectrum aan mogelijkheden in de vorm van een breder en ook moderner repertoire. Dat repertoire wordt gevoed door de verhalen van mensen en plekken. Hechting aan een plek, de aard van de sociale interactie en de specifieke cultuur, de verwondering en de schijnbaar onverklaarbare elementen in het landschap dragen meer aan betekenisgeving bij dan de vorm alleen.

De betekenis van het Verhaal

De maatschappelijke identiteitsvraag vereist allereerst programmatisch onderzoek naar leefstijlen en gebruiksvormen. De diversiteit aan verhalen in de samenleving en in typen

gebieden biedt aldus voldoende stof voor inspiratie en continuïteit. Met het ontwerp worden steden en landschappen gemaakt die ruimte bieden aan de wensen, verbeelding en dromen van een groter wordende variëteit aan gebruikers. De sociale en economische geschiedenis van plekken speelt daarin een belangrijke rol, maar ook de typerende elementen en patronen uit het verleden van stad en landschap omdat zij feiten aandragen waarmee de ontwerper toekomstgericht aan de slag moet. Leidraad is hier om de juiste operationalisering van herkenbaarheid te onderzoeken in verschillende situaties en voor verschillende sociale groepen. Het ontwerp dient vervolgens een spiegeling te zijn van de maatschappelijke, economische of culturele verhalen van de plek, onder regie overigens van de ontwerper die de verhalen immers ook kan en moet inpassen in grotere verbanden.

Dit is een expliciet pleidooi voor herstel van de betekenis van het onderzoek als grondslag voor ontwerp. “Niet zozeer het verleden, maar de maatschappelijke complexiteit van nu en straks vereist dat architecten en stedenbouwers intensiever gaan nadenken over leefstijlen, variatie en toenemende etnische en culturele diversiteit in de maatschappelijke vraag”, aldus Van Dansik.

De variatie in het Repertoire

Dat het ontwerp meer is dan assemblage van vormen wordt in diverse toonaarden door mijn gesprekspartners naar voren gebracht. De reproductie van historische stijlkenmerken op

sommige plekken in ons land lijkt vooralsnog niet meer dan een simulatie of façade, waarbij vormen zonder inhoud en symboliek worden geproduceerd. Dat is absoluut niet hetzelfde als het maken van een stad of het ontwikkelen van een landschap. “Het is nog nooit gelukt om via de vorm de stad te veranderen”, zegt Van Dansik.

De signalen wijzen veeleer in de richting van een nieuwe combinatie van respect en variatie. “Waar het om gaat”, aldus Zuidema, “is om binnen de kansen en beperkingen van het landschap in te spelen op cultuurpatronen om voor de komende decennia samenlevingen de ruimte te bieden voor verdere ontwikkeling”. Hij gebruikt daarbij de metafoer van het ventiel. Of dat de vorm aanneemt van het Friese dorp, nieuwe duinen en wetlands in de Flevopolder of een Deltametropool is niet in eerste instantie van heel groot belang. Wel dat er gezocht wordt naar vormvariatie, die inspeelt op maatschappelijke vernieuwing en de genius loci en waarmee onderzocht wordt op welke wijze milieus ontwikkeld kunnen worden die een generieke bruikbaarheid koppelen aan een specifieke expressie ten behoeve van verschillende generaties van gebruikers.

De durf om te Experimenteren

De ontwerper dient nieuwe strategieën te hanteren om de gewenste dynamiek in steden en landschappen op gang te brengen. Een bepaald eindbeeld is daarbij helemaal niet aan de orde. Veeleer gaat het om een leerproces. Strootman

spreekt in dit verband over 'leren kijken'. Dat betekent: open staan voor complexiteit, leren van het verleden, fouten maken, radicaal andere ingrepen uitwerken, meer contrast en hardere confrontaties opzoeken, nieuwe relaties leggen tussen elementen en ontwikkelingen, minder strak en dergelijke. Voor alles zou de 'fysieke verzuiling', zoals Urhahn het noemt, van de planningsmachine doorbroken moeten worden. Vooral de overheid zou hierbij het voortouw moeten nemen om met voldoende lef het denken en doen te prikkelen. Bijvoorbeeld door experimenten te stimuleren en 'on the job training' van jonge vakgenoten in gemeenschappelijke werkplaatsen. Of door veel intensiever de verschillende participanten en gebruikers op te zoeken. Of door acties te ondernemen om de honger van veel kleinere steden te stillen als het gaat om nieuwe kennis en nieuwe werkwijzen voor herkenbaar bouwen. En door ontwerpend onderzoek te stimuleren waarmee (misschien via 'branding') gezocht kan worden naar nieuwe betekenissen voor cultuurhistorische elementen. En – niet op de laatste plaats, door de kwaliteit van het opdrachtgeverschap te verbeteren.

De noodzaak van Debat

Allen, die ik gesproken heb, missen een publiek debat over de betekenis van de maatschappelijke identiteitsvraag voor het ontwerp van stad en buitengebied. Het treft geen blaam om in een dergelijk debat te getuigen van lastige complexiteit en onzekerheid. Want dat is nu eenmaal de werkelijkheid. Het

moment is nu geschikt voor zo'n debat, ook om de balans op te maken of de plannen en ideeën van de afgelopen periode daadwerkelijk meer kwaliteit hebben opgeleverd. Een belangrijk kenmerk van dit debat zou ook moeten zijn om de grenzen tussen disciplines te overstijgen in een gezamenlijk leerproces, waarmee ook de grenzen van de verschillende professies verder worden gelegd. Dat geldt overigens niet alleen voor de ontwerpende disciplines, maar evenzeer voor de betrokken sociale wetenschappen, zoals de economie en de sociologie. Als mecenas kan de rijksoverheid nauwelijks meer het goede voorbeeld geven, maar er liggen kansen voor het grijpen als aanjager van een dergelijke discussie.

verslagen van de gesprekken

Ik spreek met Donald van Dansik op 18 oktober 2003 in de lounge van het Amstel Hotel in Amsterdam. We kijken uit op de Amstel. De herenhuizen aan de overzijde van de Amstel spelen enkele keren tijdens het gesprek een expliciete rol als voorbeeldproject.

“In algemene zin is er tegenwoordig geen sprake van een structurele hang naar ‘een verleden van de plek’, er is veel meer aan de hand – maar daarin is men volledig het spoor bijster. Er groeit bij het middenkader en de politiek wel een besef van complexiteit en een grote mate van onzekerheid over de richting waarin stad, samenleving, architectuur en stedenbouw zich ontwikkelen. Die onzekerheid vertaalt zich in het zoeken naar nieuwe beelden, symbolen en vormen. Eén van de oplossingsrichtingen is de relatie met de cultuurhistorie, zoals bij retro architectuur. Zonder oordeel uit te spreken over de kwaliteit daarvan, is dat wel een selectieve interpretatie van het verleden ten behoeve van specifieke segmenten van de maatschappelijke vraag. Hierbij wordt slim ingespeeld op de financiële middelen en onderbuikgevoelens van maatschappelijke middengroepen, waarin veiligheid en identiteit de pasmunten zijn. De architectuur wordt daarbij opgevat als assemblage van (schijnbaar oude) vormen, bijvoorbeeld om nieuwe fragmenten stad te simuleren die

vrijwel geheel van stedelijke symboliek zijn ontdaan. De keuze van vormen is echter opportunistisch, gerelateerd aan de omstandigheden van dit moment, die verwijzen naar het maatschappelijke belang van veiligheid, schaal en herkenbaarheid. Verondersteld wordt dat de oplossing voor maatschappelijke (stedelijke) problemen gevonden kan worden via de vormgeving. We weten echter niet of dat werkt. Het is nog nooit gelukt om via de vorm de stad te veranderen. De nieuwe fragmenten stad uit de koker van de retro architectuur zijn vooralsnog simulaties: lege vormen zonder inhoud en symboliek. Er is geplukt uit de gereedschapskist van de architectuur, mogelijk gemaakt door moderne combinaties van bouwindustrie en bouwuitvoering, maar er is niet ingegrepen op de opgave van het maken van de stad.

Niet zozeer het verleden, maar de maatschappelijke complexiteit van nu en straks vereist dat architecten en stedenbouwers intensiever gaan nadenken over leefstijlen, variatie en toenemende etnische en culturele diversiteit in de maatschappelijke vraag. Daarover wordt echter nauwelijks een vakdebat gevoerd.

Eén van de belangrijkste mobiliserende krachten in de samenleving van de afgelopen eeuw is de toegenomen mogelijkheid om het leven zelfstandig en vrij een individueel gewenste inhoud en vorm te geven. Dat proces wordt algemeen 'individualisering' genoemd. Het is maatschappelijk zichtbaar in de verzelfstandiging van mensen ten opzichte van

elkaar, waarbij in persoonlijk opzicht het eigen levensontwerp heilig is geworden. De toegenomen welvaart is een belangrijke motor in dit proces; individualisering is de luxe van rijke samenlevingen. Kansen liggen bijvoorbeeld in het particulier opdrachtgeverschap, zelfs tot het niveau van de cataloguswoning a la Robert Stern in de VS, waarbij industriële standaardisatie gekoppeld wordt aan zelfbouw/lokale aannemerij. De volgzzaamheid van vroeger lijkt te hebben plaatsgemaakt voor zelfontplooiing, zich uitend in diversiteit. Dat in de praktijk de keuzes vaak voorspelbaar zijn, doet niets af aan dit principe. Toenemende complexiteit, keuzevrijheid en onvoorspelbaarheid, waarbij koopkrachtige consumenten de markt 'dwingen' tot aanbod op maat, leiden tot een markt waarbij op basis van standaardcomponenten producten worden geleverd die aan individuele wensen en behoeften voldoen ('massa-individualisering'). Misschien is in dit opzicht de periode grofweg tussen 1920 en 1970 met het accent op massaliteit wel te beschouwen als een uitzondering in de geschiedenis!

De maatschappelijke identiteitsvraag vraagt vooral om programmatisch onderzoek door de ontwerper met een open oog voor leefstijlen en gebruiksvormen. Daarbij zou als vertrekpunt gekozen kunnen worden voor een opvatting over enerzijds het geraamte en het volume (kritische massa) van de stad en anderzijds het mogelijk maken van particulier opdrachtgeverschap (dus ook flexibeler bestemmingsplannen).

De maatschappelijke diversiteit biedt in principe voldoende stof voor inspiratie en dus kansen om na te denken over nieuwe vormgeving. Of retro dan de oplossing is?

Het gaat er veel meer om, om de verschillende 'verhalen' te laten doorklinken in de stad. De schaalvoordelen van massaproductie zouden gekoppeld kunnen worden aan kleinere hoeveelheden. De nieuwe ontwerpopgave is dan vooral gericht op kleinere incrementen, meer gevoeligheid voor dynamiek en letten op de schaal van activiteiten i.c. verdichting van activiteiten en accepteren dat verschillende modellen worden toegepast. Menselijke maat is wat dat betreft een versluierende term. De netwerksamenleving manifesteert zich immers op diverse schaalniveaus. Alleen in wijken waar de bewoners geen geld hebben voor mobiliteit, valt de netwerksamenleving ook ruimtelijk samen met het gebied, waar zij wonen, werken en dergelijke.

De vraag naar eindbeelden is ten principale de verkeerde vraag. Dat getuigt pas echt van een retro houding, want als ontwerper moet je juist openstaan voor de complexiteit van de toekomst en dus niet met eindbeelden werken want dan sluit je jezelf af voor die toekomst. Leemtes zijn dan ook kansen. In het spectrum van mogelijkheden gaat het vooral om durven experimenteren. Dat is een leerproces en dus zijn ook mislukkingen essentieel. Ook in het maken van de historische stad indertijd zijn fouten gemaakt en werkte men met voorbeeldboekjes over hoe patriciershuizen e.d. gebouwd

moesten worden. Er is geen reden om te denken dat dat tegenwoordig niet zou kunnen.

De overheid is daarbij niet langer de praktiserend mecenas, met name vanwege privatisering van de Rijksgebouwendienst en het volkshuisvestingsbeleid en dus kan de overheid ook nauwelijks het goede voorbeeld geven. In essentie is dan ook haar nieuwe rol vooral om het debat te prikkelen en gaande te houden. Beleidsnota's en acties – zoals Belvédère - kunnen daartoe een voertuig zijn, maar het gaat ook om het onderzoeken van de opgave, het uitvoeren van experimenten en 'on the job training' van jonge architecten en stedenbouwkundigen via werkelijke of virtuele werkplaatsen of 'machinekamers' (vgl. het project Deltametropool van de Rijksbouwmeester). Daarbij komt bovendien het accent sterker te liggen op het proces en de communicatie tussen disciplines als gezamenlijk leerproces, waarmee de professie stap voor stap verder wordt gebracht. Bovendien zou gedacht kunnen worden in termen van experimenten met 'meer geld, minder ambtenaren, meer vraagsturing' bij opdrachtgevers, waarbij als voorwaarde wordt meegenomen dat ook ambtenaren mogen falen."

Het kantoor van Urhahn Urban Design is gevestigd in de Jan Luykenstraat te Amsterdam. Ik praat met Gert Urhahn in de vergaderzaal op de parterre van zijn kantoor. Het is vrijdagochtend 24 oktober 2003. Hij heeft verscheidene

boekwerken en rapportages meegenomen, waaruit tijdens het gesprek geciteerd wordt. Gert is een gedreven verteller. Als enige van mijn gesprekspartners heeft hij gebruik gemaakt van de mogelijkheid om het toegezonden conceptverslag te amenderen.

“De behoefte van mensen aan identiteit en herkenbaarheid in de gebouwde omgeving is overall en van alle tijden, maar is nog eens extra groot als reactie op de moderniteit en het naoorlogse functionalisme van stedenbouwkundigen en planologen. Dat is een structureel verlangen, geen modetrend. Er is vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw door de planningsmachine een omgeving geproduceerd waarin mensen zich thans niet meer thuis voelen. Als reactie wordt o.a. door projectontwikkelaars teruggerepen op stijkenmerken uit het verleden, zoals burchten of kastelen. Dat is gemakkelijk want het verkoopt. We zien dan ook een hausse aan reproducties van historische stijkenmerken en bijbehorende regelgeving en contracten om de opgebouwde imago's te handhaven. We zijn in Nederland gewend geraakt aan deze planningsmachine (enkele partijen, grote stappen-snel thuis), die in toenemende mate vormen produceert zonder dat men zich bekommert om mensen en hun stad. In de vakwereld ontbreekt het jammer genoeg aan voldoende debat daarover.

Een betere benadering is om de mens centraler te zien en bijvoorbeeld te zoeken naar stedelijke milieus met

gebouwtypen die een generieke bruikbaarheid koppelen aan een specifieke uitwerking. Het gaat daarbij niet primair om de vorm, maar om het in de stad ruimte bieden aan activiteiten, wensen en dromen van een variëteit aan mensen, opdat zij onderdeel van de stad kunnen worden. Vergelijk het succes van de Vondelparkbuurt en het Statenkwartier. Dat succes danken deze wijken niet zozeer aan hun vorm, maar aan andere eigenschappen zoals flexibiliteit, complexiteit en daarmee de kansen die zij bieden voor meervoudig gebruik door verschillende generaties van gebruikers.

Een goede vertaling van de maatschappelijke identiteitsvraag vereist een ontwerphouding die getuigt van leren van het verleden. Niet door replica's te vervaardigen of door behoudend te zijn, maar door het verleden te beschouwen als inspiratiebron met een grote rijkdom aan mogelijkheden, die nieuwsgierig maakt. De stad is een plaats waar de verbeelding zich thuis voelt, aldus de Amerikaanse schrijver Doctorow – en in veel recente stadsdelen is dat niet het geval. Die bieden te weinig mogelijkheden aan mensen om hun wensen en dromen te realiseren. De geschiedenis biedt in dat opzicht niet alleen inspiratie, maar ook continuïteit in de feiten waarmee de ontwerper moet werken. Vergelijk de ontwikkeling van een nieuw stadshart voor Den Helder. Hierbij gaat niet op de eerste plaats om de vorm, maar over de geschiedenis en de historische bronnen, die iets vertellen over de sociaal maatschappelijke ontwikkeling van deze stad, bijvoorbeeld in

relatie tot plaats en betekenis van de marine en de mensen die er nu wonen en werken. Pas vanuit dat begrip kan een dergelijke stad veranderen. Een ander voorbeeld is ook de Jordaan in Amsterdam, die ooit is aangelegd als migrantenbuurt, zich daarna ontwikkelde als arbeidersbuurt en nu in staat is om een grote diversiteit aan bevolkingsgroepen te huisvesten. Dat is de kracht van een duurzame structuur met een bepaalde verhouding tussen generieke en specifieke eigenschappen. Hoezeer staat daar tegenover de ontwikkeling van een stad als Almere, die gebaseerd is op de kracht van de planningsmachine en de macht der gewoonte, het denken in grote aantallen woningen en een klein aantal ontwikkelaars.

Het denken in termen van eindbeelden is oneigenlijk. Het gaat erom om voor elke opgave de juiste balans te zoeken van raamwerk en invulling in een dynamisch proces. Centraal moet staan het beter leren begrijpen van stedelijke processen, het regisseren van dynamiek en welke rol je daarin kan spelen als ontwerper. Vandaar ook dat een opgave voor de toekomst zou moeten zijn om op innovatieve wijze naar nieuwe strategieën te zoeken voor een meer integrale aanpak van de sociale, economische en fysieke vernieuwing met bijbehorende principes, condities en interacties. Dergelijke gesprekken zijn lastig en niet vanzelfsprekend, maar moeten gestimuleerd worden om in verschillende situaties met verschillende bevolkingsgroepen te praten over verschillende sociaal-economische ambitieniveaus. Pas dan ben je bezig met

stedelijkheid voor mensen in plaats van simpele reproductie voor eigen gewin.

De overheid zou vooral het debat moeten prikkelen op een manier die door de verzuiling heen gaat. Dat gaat niet primair over de vorm, maar over de verschillende participanten en hun fysieke, sociale en economische waarden en belangen. Een belangrijke stap zou zijn als een project zoals Belvédère er in zou slagen om door de planningsmachine heen te breken op een wijze die er aan bijdraagt dat de gebruikers op verschillende manieren en op verschillende tijdstippen hun eigen leefstijl kunnen ontplooien, en waarbij de stad er beter van wordt.”

Rik de Visser moet vandaag - 24 oktober 2003 – thuis zijn om zijn kinderen na schooltijd op te vangen. Ik spreek hem dan ook thuis in Castricum. Het jaren dertig huis is verbouwd, de voormalige garage is bij het thuis getrokken en biedt nu onderdak aan keuken en eettafel annex speelplek. Op deze plek begon ooit Vista, het bureau van Rik dat gevestigd is in Amsterdam.

“De identiteitsvraag wordt steeds sterker en belangrijker, onder meer als tegenkracht tegen grootschalige processen van economische eenwording (EU) en de plaatsloosheid van de virtuele wereldgemeenschap. Die betekenis is structureel en zeker geen modetrend. Wel zal de ruimtelijke schaal van de

netwerksamenleving waarschijnlijk steeds groter worden, vergelijk de ontwikkeling van de stadsgewesten in de Randstad in de richting van een samenhangende Deltametropool. Eén van de consequenties hiervan is dat ook het landschap in de delta als grote en grootschaliger ontwerp-opgave moet worden beschouwd. Dat de 'genius loci' daarbij centraal staat in de landschapsarchitectuur past geheel binnen de traditie van deze discipline. De schaa sprong is wel een radicale breuk met traditionele ideeën over kleinschaligheid, identiteit en conservering van het landschap op agrarische basis. De moderniteit vraagt namelijk om een nieuw type van transformaties.

In de landschapsarchitectuur is altijd oog geweest voor oorsprong en gelaagdheid van het landschap. Dat betekent niet dat het verleden gekopieerd moest worden (retro architectuur), maar wel dat door de tijd heen ontworpen kan worden, waardoor het landschap wel een herkenbaar karakter houdt. Voor de vormtaal kan uit het verleden geput worden (zie Haverlei met z'n interessante invalshoek van compacte woonclusters in het groen), maar evenzeer had men gebruik kunnen maken van meer moderne architectuurvormen. Dan zou een project zoals Haverlei waarschijnlijk ook een succes zijn geweest en het zou waarschijnlijk een sterkere bijdrage aan het landschap zijn geworden. Het is namelijk ook niet per definitie zo dat de behoefte aan herkenbare identiteit samenvalt met een hang naar het verleden. Dat het landelijk

wonen in ons land (anders dan in bijvoorbeeld Scandinavië) zich zo boerderette-achtig ontwikkelt, heeft veel meer te maken met de (gecontroleerde) markt, die deze woonvormen aanbiedt, en met de gemeentelijke overheid, die bepaalde randvoorwaarden opneemt in bestemmingsplannen, waardoor vormen van retro architectuur worden gestimuleerd (bijvoorbeeld omdat een bepaald soort uitstraling past bij het dominante karakter van de bestaande bebouwing).

Eerste stap zou dan ook zijn het repertoire in het aanbod uit te breiden zodat gebruikers uit een breder spectrum kunnen kiezen. Dat geldt niet alleen voor woonwijken, maar evenzeer voor landschappen. Neem bijvoorbeeld de ontwikkelingen in de Flevopolder (Almere). In plaats van vast te houden aan de huidige agrarische structuur van het landschap, zou je als ontwerper ook radicaal voor een andere oplossing kunnen kiezen die niet alleen het landschap bij de tijd brengt, maar bovendien recht doet aan de oplossing van vraagstukken op het gebied van bodemdaling, waterhuishouding, ecologische samenhang en gevarieerde vraag naar woonmilieus. Daarmee sla je een nieuw hoofdstuk op in het omgaan met polders in ons land, waarbij de ondergrond niet langer een gegeven is maar op de schop kan om nieuwe landschappen te creëren. De uitbreiding van het repertoire bestaat dan uit bijvoorbeeld nieuwe wetlands, nieuwe duinen om in te wonen en nieuwe bossen en meren. De koers vanuit de landschapsarchitectuur is hierbij met name gericht op behoud door ontwikkeling en verbreding van het spectrum aan mogelijkheden. De nieuwe

mogelijkheden kunnen ook betrekking hebben op de ontwikkeling van landschappen als toeristisch product (zoals de Hollandse Waterlinie) en een betere ontsluiting ten behoeve van wandelaars om de rust van gebieden te kunnen ervaren ('onthaasting') en kennis te kunnen nemen van de schatkist aan geschiedenissen in de omgeving.

Beelden zullen veel meer gestuurd gaan worden vanuit nieuwe leidmotieven en radicale ingrepen om verpieterde of geruïneerde landschappen zowel op te knappen als aan te passen aan moderne eisen en behoeftes. Verhalen over de geschiedenis van het landschap kunnen daarbij best bewaard blijven. In sommige gevallen zou dat bijvoorbeeld letterlijk kunnen in de vorm van uitlijsting als schilderij (zandverstuiving op de Veluwe, Achterhoek e.d.).

Belvédère heeft een uitstekende rol vervuld in de agendering van het denken over cultureel erfgoed en de financiering van ontwikkelingen, die anders niet mogelijk waren geweest. Ook is de bestuurlijke interesse en acceptatie daardoor enorm toegenomen. Nu verschillende Belvédère projecten zijn uitgevoerd, is het moment aangebroken om de balans op te maken en opnieuw in debat te gaan over doelen (ontwikkelingsplanologie?), ambities (schaalsprong?) en doelgroepen (commercie, toerisme?). Een voorbeeld is de ontwikkeling van de Duin- en Bollenstreek. Die regio zelf wil het liefst vasthouden aan het huidige karakter, waarbij de

bollenteelt nog pregnant aanwezig is. Op termijn is het risico echter niet denkbeeldig dat de streek tamelijk willekeurig volloopt met woningbouw en bedrijven. Het is sterker en duurzamer om de bollenstreek als 'brand' neer te zetten (bollenstreek als icoon van NL), gericht op de promotie van bollen in plaats van de productie (die elders in NL kan plaatsvinden), maar wel gekoppeld aan herontwikkeling van de streek als park en voor nieuwe woonvormen, congresfaciliteiten, hotels, dure kantoren en dergelijke. Daarmee zou de bollenstreek een nieuwe betekenis verwerven in de Deltametropool. Die betekenis sluit aan op de 'genius loci', maar krijgt een moderne, commerciële invulling, waarbij tevens het landschap kan worden opgeknapt. Bestuurlijk is dit echter in de regio nog niet aan de orde; men houdt zich nog krampachtig vast aan het 'Pact van Teylingen'. Vanuit Belvédère zou echter tot nieuwe perspectieven kunnen worden geprikkeld.

In de toekomst zou Belvédère ontwerpelijk onderzoek moeten stimuleren, waarmee nieuwe betekenissen toegekend kunnen worden aan cultuurhistorische elementen, zoals bij de Hollandse Waterlinie expliciet de relatie wordt gelegd met het toerisme. In zijn algemeenheid is het pure conserveren van een landschap daarbij nauwelijks nog aan de orde, want een landschap leeft en verandert. Dat geldt voor onze polders (vergelijk de Beemster, de Noordoostpolder) en ook voor andere landschappen (Deventer e.o.). Opvallend is overigens

dat vanuit de landschapsarchitectuur daarbij altijd wel veel oog is voor stedelijke ontwikkelingen, maar dat omgekeerd vanuit de stedenbouw weinig aandacht is voor de kwaliteit van landschappen. Dat blijkt nu ook weer uit een aantal van der exercities voor de Deltametropool, terwijl de vormgeving van het landschap hier net zo'n grote opgave is als de vormgeving aan de verstedelijking."

Op 28 oktober 2003 ga ik met de trein naar Groningen. Wat een ruimte is er toch in ons land wanneer je vanuit het westen eenmaal voorbij Amersfoort bent. Ik spreek Niek Verdonk in het kantoor van de Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken aan het Gedempte Zuiderdiep in Groningen. Hij is tegenwoordig adviseur van de gemeente op het gebied van stedenbouw en architectuur.

"Het maken van herkenbare identiteit zonder het verleden te zien als verstikkend jargon staat prominent op de agenda van de ontwerpwereld. Motto: Oost West, thuis best. Dat geeft de paradox weer dat in deze tijd iedereen als het ware wereldburger is geworden en tegelijkertijd verlangt om te wonen in klassieke huizen. Misschien heeft het ook wel sterk met onze landsaard te maken. Waarschijnlijk meer dan in andere culturen, is in de Nederlandse volksaard de woning de spil van het bestaan en zowel activiteitscentrum als uitvalsbasis voor het onderhouden van sociale activiteiten. Dat gold al in de 17^e eeuw: in het Nederlandse denken vormde het

‘huis’ een soort dialectische tegenstelling met de ‘wereld’ en met name met de straat. De strijd tussen wereldsheid en huiselijkheid was, volgens Simon Schama, een variant van de klassieke Nederlandse tegenstelling tussen materialisme en moraal. Om de kost te verdienen moesten de Nederlanders reizen (van dorp naar marktstad of van Amsterdam naar Malakka) en verkenden grote delen van de aardbol van de Poolzee tot Tasmanië, maar in hun streven om een wereldrijk te vestigen werden ze gehinderd door hun notoire tegenzin om kolonist te worden. Thuis was waar in het ideale geval vrede, deugd en voorspoed heersten, door Roemer Visscher samengevat in de woorden: Oost, West, T’Huys Best.

Nu is dat eigenlijk niet anders. Misschien is alleen de periode in de vorige eeuw – met name onder invloed van het modernisme na de tweede wereldoorlog – te beschouwen als radicale, maar tijdelijke breuk ten opzichte van de klassieke opvatting van stedenbouw. Nederland was na de tweede wereldoorlog het Mekka van de architectuur onder aanvoering van o.a. Koolhaas en niks was modern genoeg. Vroeger bouwde men evenwel met respect voor de ondergrond en de netwerken, d.w.z. ingepast in het landschap en langs wegen, die ondermeer op oeverwallen werden aangelegd. Ook zat er toen een zekere traagheid in de groei. De wederopbouwperiode nam niet langer het landschap als uitgangspunt, maar rolde de stedelijke groei als een tapijt uit over het land en koos een vormtaal die geen verband meer

hield met de 'genius loci'. Gekoppeld aan de mogelijkheden van industriële massaproductie ontstonden grootschalige stadsdelen die nu door velen als onaangenaam worden ervaren. Dat daarbij weinig oog was voor regionale verschillen, blijkt uit de realisering van een grootschalige woonwijk in Leeuwarden door Van den Broek en Bakema in die periode. Deze woonwijk was oorspronkelijk getekend voor Delft en werd zonder aarzelen ingeplakt in het Friese landschap.

Natuurlijk was het in die naoorlogse periode noodzakelijk om snel en in grote volumes de woningproductie op te voeren en werkte men toen ook vol idealen aan de stedelijke ontwikkeling. Per slot van rekening waren er toen voor bewoners weinig tot geen alternatieven voorhanden. Nu verlangt de woonconsument echter steeds meer naar kleinschaligheid en menselijke maat, los van de industriële productiewijze en het staatsmonopolie op de huisvesting van de overheid. Deze overgang wordt waarschijnlijk het beste gemarkeerd door het plan van Frits Palmboom in Rotterdam, waar hij op zoek ging naar de identiteit en respectvolle gebruiksmogelijkheden van het landschap zelf in plaats van het toen (en ook nu in Vinexwijken nog) gebruikelijke ophogen met een meter zand, egaliseren en bouwen. Overigens zag je toen ook een vergelijkbare omslag in de stadsvernieuwing ('bouwen voor de buurt').

Tot slot heeft de omslag ook te maken met de verandering op de woningmarkt zelf. In de tweede helft van de vorige eeuw lag

een zwaar accent op sociale woningbouw en op de huursector en een machtige rol van corporaties. Sinds kort is deze markt in snel tempo omgeslagen naar een vragersmarkt, waar met nadruk gevraagd wordt om koopwoningen en de bewoner zelf dus in principe veel meer macht in handen heeft gekregen. In de catalogusbouw was al langer een hang naar retro architectuur. Door gerenommeerde architecten, zoals Soeters en Kriers, werd daar aanvankelijk de neus voor opgehaald. Maar nu is dat bon ton en heeft het retro aanbod vele mensen overtuigd. Dat is niet alleen een commercieel succesverhaal, maar wordt ook uit overtuiging op basis van verlangen naar geborgenheid, menselijke maat en schaal gepropageerd.

De grondhouding in het ontwerp is die van respect. Dat geldt voor het landschap zoals dat gegroeid is, de natuurlijke verschillen, de zichtbaarheid van het verleden en de traagheid van de ontstaansgeschiedenis, waarop nieuwe ontwikkelingen buiten de stad zouden moeten inhaken. In de stad zelf is de opgave radicaal anders. Daar moet de stedelijkheid veel extremer worden vorm gegeven met verdere verdichting en meervoudig ruimtegebruik, min of meer conform de traditie van Berlage van het 'aan de stad bouwen'. Daardoor ontstaan grotere verschillen en hardere confrontaties en wordt het palet aan mogelijkheden voor gebruikers opgerekt. Vergelijk het project bij Leeuwarden waar nieuwe buurtschappen in een geconcentreerde opzet worden ontwikkeld met stedenbouwkundige kenmerken van de Friese dorpen als

inspiratiebron. Dat is een vorm van regiospecifiek bouwen. Pendant in de stad is de herstructurering van de goedkope woningvoorraad. Die wijken met veel lage inkomens moeten worden omgevormd tot meer stabiele en duurzame woonvormen.

Het regiospecifieke bouwen is ook minder strak, minder formeel en veel gevarieerder en meer gemengd (met voorzieningen en verschillende bevolkingsgroepen) dan zoals in de afgelopen periode op industriële wijze is gebouwd. Voor projectontwikkelaars is dat nog wel even wennen en overigens geldt dat ook voor gemeenten/welstandscommissies, die een zekere mate van rommeligheid (die nu eenmaal bij een dorps karakter past) moeten tolereren. Het Friese huis staat daarbij als vormconcept centraal, aangepast aan de woonprogramma's en comfortwensen van tegenwoordig. Dat betekent dat bepaalde thema's van het Friese huis worden uitgelicht zonder het verleden te kopiëren. Kopiëren is onpraktisch (hedendaagse woonwensen) en ondoenlijk (productietechnologie). Veel retro architectuur is dan ook jammer genoeg nogal armetierig ten opzichte van de oorspronkelijke voorbeelden. Die weg zal met het Friese huis dan ook niet worden ingeslagen.

Het beeld wordt gestuurd door de ideeën over regiospecifiek bouwen, zoals in Friesland. Uiteindelijk wordt dat een bepaalde abstractie van het Friese huis en bovendien worden de buurtschappen in één keer gebouwd. Er is dus geen sprake

van een kopie. Eigenlijk zou in het bouwproces ook een zekere traagheid moeten worden ingebouwd (om als het ware organische groei mogelijk te maken), maar dat is toch wel een beetje nostalgie. Deze stroming staat nu in de kinderschoenen, maar het sluit ook in bredere zin aan op gevoelens van mensen over hun (regionale) identiteit. Aandacht voor streektaal is daarvan een voorbeeld. Zo blijkt een nieuwe taal cursus Gronings inmiddels al volgeboekt te zijn. Het heeft allemaal te maken met de schakeling tussen het grenzeloze wereldburgerschap en de kleinschaligheid van het dagelijks functioneren.

Belvédère heeft geholpen om de aandacht voor cultuur, identiteit en erfgoed weer vakmatig en bestuurlijk voor het voetlicht te brengen en dus eigenlijk om de draad van vóór de laatste (moderniteits-) omslag in de stedenbouw en architectuur weer op te pakken. De rijksoverheid zou dat proces verder moeten inspireren, vooral richting de kleinere steden waar een grote honger is naar kennis over vormen en aanpak van herkenbaar bouwen en regiospecifieke stadsontwikkeling. Dus niet alleen nieuwe nota's produceren, maar vooral mensen bij elkaar brengen, kennis en ervaringen uitwisselen, inspireren en als vraagbaak de helpende hand bieden.

Het gonst in Nederland als we het over dit onderwerp hebben. Toch zijn velen naar verhouding eenzaam en staan ze elk voor de opgave om het wiel opnieuw uit te vinden. Dat is jammer en

verspilling van energie. Dé opgave voor de nabije toekomst is dan ook om veel meer van elkaar te leren en om de uitwisseling van kennis en expertise veel beter te organiseren. Dat vraagt ook om innovatieve organisatiemodellen, bijvoorbeeld in de vorm van ‘werkplaatsen’ zoals gedaan is in het Ontwerpatelier van de Deltametropool. Een dienst zoals DG Ruimte van VROM zou die uitdaging moeten oppakken.”

Het is aan het einde van de middag wanneer ik arriveer bij Enno Zuidema Stebouw bv in Rotterdam. Het is 29 oktober en het gesprek met Enno wordt door hem geïllustreerd met diverse rapportages van projecten.

“In algemene zin is er tegenwoordig meer aandacht voor de herkenbaarheid van de omgeving, maar dat heeft niet per definitie te maken met de geschiedenis van de omgeving of met historiserende vormen. Er zijn namelijk ook veel niet-historische omgevingen die enorm door mensen worden gewaardeerd. Waar het veel meer om draait is om in eerste instantie los van de vorm te zoeken naar de juiste operationalisering van herkenbaarheid in een bepaalde situatie voor een bepaalde groep van gebruikers. Daarbij staat centraal het bieden van mogelijkheden aan mensen opdat zij zich kunnen hechten aan hun leefomgeving. Herkenbaarheid heeft heel veel te maken met de mate van hechting door mensen. De relatie tussen de ruimte en de sociale component (interactie, variatie) treedt daarbij sterker op de voorgrond dan

de vorm. Dat kan betrekking hebben op een plek voor de tuinbank tot en met de straat als huiskamer voor de buurt. Het samenspel van vorm en functie kan ook in moderne vormen een prettig ensemble opleveren. Het ontbreekt echter in de vakwereld aan een goed debat hierover. Herkenbaarheid lijkt één op één vertaald te worden met 'Brandevoort', terwijl het daar helemaal niet om gaat.

Cultuurhistorie leidt gemakkelijk tot bevroren en morfologisch 'behandelen' van de geschiedenis. Leidraad hoort te zijn het maatschappelijke, economische of culturele (historische) verhaal van een plek. Als ontwerper moet je dan ook op zoek gaan naar dat verhaal, bijvoorbeeld door zelf op verkenning te gaan, door met potentiële gebruikers te praten of door de opdrachtgever daarop te bevragen. Dergelijk onderzoek levert vaak waardevolle ideeën en bouwstenen op. Dat betekent overigens niet dat bewoners of andere groepen het plan maken. Dat is voorbehouden aan de ontwerper, die daarbij namelijk ook behoort te kijken naar de samenhang en condities op het hogere schaalniveau. Contrastwerking en het scherp ontwerpen van overgangen dragen bijvoorbeeld bij aan het voorkomen van saaiheid. Hoewel maat en leesbaarheid in het ontwerp in het algemeen van groot belang zijn, kan het daarom soms vanwege de variatie en contrastwerking wenselijk zijn om bewust plekken of gebouwen grootschaliger vorm te geven. De mate van succes in de weerspiegeling van maatschappelijke ontwikkelingen op die plek is daarbij net zo interessant als de

vorm van de architectuur. De stedenbouwkundige dient immers oog te hebben voor maatschappelijke ontwikkelingen én voor condities voor en eisen aan passende architectuur.

Kopiëren is niet interessant, evenmin als discussie over retro architectuur of het willen bevriezen van bestaande relictten of structuren. Waar het om gaat is om binnen de kansen en beperkingen van het landschap in brede zin in te spelen op cultuurpatronen (bijvoorbeeld een typische ondernemerscultuur in een regio) om voor de komende decennia samenlevingen de ruimte te bieden voor verdere ontwikkeling en revitalisering. Dat kan heel goed gepaard gaan met behoud van waardevolle onderdelen van de plek of het landschap, maar de redenering is dus veeleer andersom: niet behoud staat centraal, maar de ontwikkeling van gebieden in maatschappelijk, economisch en cultureel opzicht als 'ventiel' voor de komende decennia. Het eindbeeld in termen van woningen, gebouwen of vormen is op het moment van het maken van een grootschaliger visie daarbij niet zo interessant, soms zelfs bedreigend of verstorend. Wél de wijze waarop een vorm aansluit op de wijze van maatschappelijke vernieuwing ('spiegeling') en dus weten wat het betekent om bedrijventerreinen, een buurtschap of grotere woningen op een bepaalde plek op een bepaald tijdstip neer te zetten.

Het denken stopt wanneer je een kaart maakt van cultuurhistorisch waardevolle gebieden. Dat is niet goed

gegaan op nationaal niveau. Er is een kaart gemaakt en die doet geen recht aan de mate van detail en de werkelijk ervaren grenzen van en opvattingen over gebieden. Voor de overheid is dat wel handig, want dan weet ze waar ze aan toe is, maar voor het formuleren van de opgave is het rampzalig. De kaart is dan ook noch een bijdrage aan het denken, noch een bijdrage aan het debat. De vraag is immers legitiem waarom de oudste wijken van Lelystad bijvoorbeeld niet in aanmerking zouden kunnen komen voor Belvédère subsidie.

Daarnaast lijkt de Nota Belvédère in de beeldvorming teveel gericht te zijn op architectuur en streekeigen bouwen. Daarmee is teveel nadruk gelegd op de vorm en is te weinig aandacht besteed aan het onderzoek, bijvoorbeeld naar de definitie en omvang van een 'streek' of de definitie en interpretatie van 'streekeigen bouwen' (zoals: wat is in essentie het verschil tussen het leven in Overijssel of in Zeeland?). Een ontwikkelingsgerichte benadering zou moeten uitkomen op nieuwe concepten, die aansluiten op nieuwe ontwikkelingen en die betekenis geven aan cultuurhistorische waarden en aspecten en dat is door de Nota Belvédère te weinig gestimuleerd.

De cultuurhistorie kan een bepaalde rol spelen in de visies op maatschappelijke vernieuwing. Maar dat geldt evenzeer voor verkeerssystemen, voorzieningen, ideeën over het wonen en dergelijke. Soms zal complete kaalslag nodig zijn, soms kan het merendeel behouden blijven. Dat is erg afhankelijk van de

specifieke context. Gemeenten en provincies zouden dan ook veel meer zelf moeten bedenken waar ze de speciale aandacht op willen richten. De ontwerpende disciplines hebben het daarbij in zich om kwaliteiten tot leven te wekken en voor een deel nieuwe combinaties te creëren. Daarbij behoort het tot de verantwoordelijkheid van de ontwerper om de scenario's en de variatie aan oplossingsrichtingen te presenteren. De keuze voor traditionele of moderne vormen maakt hierbij in principe weinig uit, zolang dit past binnen de programmatische en stedenbouwkundige visie die gebaseerd is op de mogelijkheden voor maatschappelijke vernieuwing ter plekke.”

De laatste in de serie gesprekken is Berno Strootman. Hij is landschapsarchitect. Wij praten met elkaar op dinsdag 4 november in zijn huis in Amsterdam.

“De wens van veel mensen om het verleden te herkennen in de omgeving is niet van recente datum, maar speelt al zo'n twintig tot dertig jaar. Deze behoefte hangt sterk samen met een soort van tweedeling in de hoofden van veel mensen. Aan de ene kant willen mensen graag profiteren van de verworvenheden en de luxe die horen bij de huidige samenleving, aan de andere kant accepteren mensen niet de landschappen en de steden die dat met zich meebrengt. Veel mensen vinden dat het landschap de afgelopen veertig jaar alleen maar in kwaliteit is achteruitgegaan. Er is in de tweede helft van de vorige eeuw ook heel wat aan het landschap

verprutst. Het vooruitgangdenken uit de vorige eeuwen heeft vanaf de jaren 70 plaatsgemaakt voor pessimisme en een nostalgische hang naar het verleden. Een warm gevoel ontlenen veel mensen nu vooral aan vertrouwde, bijna kneuterige zaken en er lijkt in algemene zin een weerstand te bestaan tegen verandering in het landschap, omdat de ervaring is dat die meestal tot een verslechtering leidt. De eigen jeugd is voor veel mensen hierbij het ultieme referentiekader: men vindt vaak die dingen mooi waar men als kind opgroeide en die landschappen zou men het liefst zo willen houden. Daarbij is in de beleving en het gedrag van mensen sprake van een tegenstrijdigheid tussen de idyllische perceptie van het landschap als recreatieomgeving en de prozaïsche werkelijkheid van veranderingen in het landschap als productiemiddel voor de agrarische sector. De modernisering in die sector staat in geen verhouding meer tot het romantische beeld van de 'boer met de pet', dat velen nog koesteren. Dat betekent voor veel mensen dat alles wat de landschapsarchitect in Arcadische zin terugbrengt of herstelt in het landschap, al snel goed is. En het verkoopt (helaas) goed. De landschapsarchitect krijgt daarmee vaker een warm onthaal dan architecten of stedenbouwkundigen, want velen beschouwen hem of haar als de herstellende van het oude, vertrouwde landschap.

De grote betekenis van de wordingsgeschiedenis en gelaagdheid van het landschap wordt landschaparchitecten

tijdens hun opleiding met de papepel ingegoten. In dit opzicht is voor hen de Belvédèrebenadering niet nieuw. Wel nieuw is het positieve effect van Belvédère op het beleidsklimaat en de maatschappelijke waarde van cultuurhistorie. Er is nu meer ruimte om hiermee aan de slag te gaan. Het kan echter niet de bedoeling zijn om de landschappen van vroeger terug te halen. Waar het om gaat is om voort te bouwen op het verleden en nieuwe lagen toe te voegen voor de toekomst. Vooral voor kleinere gemeentes blijkt dit vaak een nog onwennige, nieuwe benadering te zijn. In plaats van het maken van een tabula rasa met de bulldozer moeten zij nu plannen laten maken voor een toekomst waarin het verleden is verdisconteert. De eerste stap is om mensen de waarde van het behoud van historische elementen of patronen te laten inzien. Dat lukt inmiddels wel aardig. De tweede stap is om mensen ervan te overtuigen dat je die elementen en/of patronen niet simpelweg alleen maar wilt veiligstellen maar dat je ze bewerkt voor de toekomst. De samenhang tussen behoud en ontwikkeling is bij hen vaak moeilijk voor het voetlicht te brengen.

Voor een landschapsarchitect is de aanwezigheid van elementen en patronen uit het verleden interessant vanwege de historische diepte die hiervan het gevolg is. Ze zijn tastbaar en zichtbaar en verwijzen naar verhalen over gebruik en verschijningsvorm in andere tijden. Een landschap wint aan rijkdom als er dingen in voorkomen die vanuit het huidige gebruik niet logisch zijn of niet voor 100% verklaarbaar. De

opgave is dan om typerende elementen en/of patronen uit het verleden te ontdekken en om daarmee interessante dingen te doen in een plan voor de toekomst. Bijvoorbeeld het maken van diffuse, geleidelijke overgangen, die er ooit waren in het landschap van de Drentse Aa tussen beekdal en heideveld. De grenzen tussen landschappelijke eenheden zijn in de loop van de afgelopen eeuwen steeds harder en scherper geworden als gevolg van privatisering en intensivering van het grondgebruik. Of denk aan afwisselingen tussen heel kleinschalige en heel grootschalige landschappen. Die extreme ervaring van ruimte is er bijvoorbeeld in veel zandlandschappen niet meer. Om dat te ontdekken moet je niet alleen het veld in, maar ook oude kaarten goed bestuderen, lezen en praten met bijvoorbeeld historisch geografen.

De landschapsarchitect is soms een ware dominee die het evangelie predikt. Vaak gaat die missie ook meer over het bijbrengen van een juiste strategie voor landschapsverandering dan om de daadwerkelijke uitvoering van concrete projecten. Misschien is dat ook wel een van de belangrijkste taken van de landschapsarchitect: vertel het verhaal van het landschap goed (en laat de misstappen uit het verleden zien) en overtuig daarmee de belanghebbenden en besluitvormers (vergelijk hoe mensen kunst leren zien, waarderen en respecteren wanneer ze het verhaal achter het beeld kennen). Wanneer mensen beter leren kijken leidt dat tot betere besluiten over de toekomst van het landschap. Dat

betekent niet dat alle historische elementen in het landschap persé bewaard zouden moeten worden. Maar het zou mooi zijn als de keuzen voor het al dan niet handhaven van bepaalde historische elementen bewust gemaakt zouden worden.

Daarbij spelen de schaal van de verandering in het landschap en het type en de schaal van het landschap zelf een rol. De te kiezen vormentaal is in principe vrij en kan soms bewust radicaal gekozen worden (bijvoorbeeld expliciet grootschalig), maar de vormentaal is wel altijd gericht op de toekomst vanuit de huidige maatschappelijke cultuur. Historisch besef moet bovendien ook niet te dominant worden en hoeft ook niet overal koste wat het kost overeind gehouden te worden. De keuzeruimte tussen behoud en negeren is overigens vrij groot en het is aan de ontwerper om opdrachtgevers en belanghebbenden te overtuigen welke ingrepen het meeste rendement in termen van kwaliteit opleveren.

De toegenomen aandacht voor cultuurhistorie is een goede zaak. Daarbij is de wijze van benadering, die Belvédère propageert, belangrijker dan de aanduiding van de zogenaamde Belvédèregebieden. De begrenzingen leveren het risico op dat de indruk ontstaat dat buiten de Belvédèregebieden alles mag. Het zou goed zijn om de resultaten van de Belvédèreprojecten tot nu toe eens op een rijtje te zetten en te laten evalueren door een onafhankelijke, kritische groep ontwerpers en andere deskundigen. Wordt het er hierdoor nu beter van in Nederland? Hebben deze plannen nu meer kwaliteit opgeleverd? In welke mate zijn het

voldoende toekomstgerichte plannen? Gaat de alarmbel wel luiden bij teveel retroplannen? Als blijkt dat er met de Belvédèresubsidies te veel historiserende plannen worden gemaakt zou een boekje kunnen worden gemaakt met voorbeelden van geslaagde, toekomstgerichte plannen. Het is nu een goed moment om een dergelijke tussenbalans op te maken. Over een paar jaar is Belvédère als beleidsthema waarschijnlijk versleten geraakt.

De ervaring leert dat een belangrijke opgave voor de toekomst voor een groot deel betrekking heeft op het organiseren van goed opdrachtgeverschap. Het probleem zit wat dat betreft vooral bij kleinere gemeenten, zowel politiek-bestuurlijk als ambtelijk. Er is daar vaak te weinig gewicht om de kwaliteit van plannen goed te kunnen aansturen en te beoordelen. De rijksoverheid zou zich daarmee niet direct hoeven bemoeien, dat levert waarschijnlijk veel weerstand op, maar het opdrachtgeverschap zou juist op gemeentelijk niveau wel verbeterd mogen worden. Onder andere om die reden moet het projectbureau Belvédère doorgaan met studiedagen, opleidingen, excursies en dergelijke. De gekozen organisatievorm is daarvoor heel geschikt: geen expliciete departementale afhankelijkheid, tijdelijke organisatie, voldoende financiële middelen, huisvesting in Utrecht en niet Den Haag, enthousiast team etc. Voorkomen moet worden dat het projectbureau een instituut wordt, dus je zou er over een jaar of drie, vier mee moeten stoppen. Dan blijft nu de spirit er in.

vraagstelling

Het projectbureau Belvédère heeft vooraf een gespreksagenda aangereikt. Tijdens de gesprekken is deze vraagstelling als richtsnoer gebruikt. Daarbij heb ik als leidmotief er voor gekozen om de geïnterviewde zoveel mogelijk de ruimte te geven om op dit onderwerp zijn zorgen of verlangens naar voren te kunnen brengen.

Constatering vooraf: Er is een grote maatschappelijke vraag naar een leefomgeving die herkenbaar is, naar ontwerp/architectuur die een relatie heeft met (het verleden van) de bestaande omgeving. Die behoefte blijkt uit onderzoek (bijvoorbeeld naar woonwensen) en kent ook z'n commercieel economische vertaling in goed/beter verkopende woningen, kantoorruimtes, etc. Daarnaast wordt er beleidsmatig al geruime tijd een pleidooi gehouden voor een dergelijke verbintenis, ingegeven vanuit een zorg over nivellering en vervlakking (Nota's ruimtelijke ordening, streek- en omgevingsplannen, architectuur en Belvédèrebeleid).

De vraag die projectbureau Belvédère graag beantwoord wil zien, is op welke wijze de maatschappelijk identiteitsvraag doorwerkt in het ontwerpveld en in hoeverre cultuurhistorie daar een rol in speelt. Deze centrale vraag laat zich verder uitwerken in een aantal deelvragen (vrijwel alle vragen kennen

een getrapte vraagstelling algemeen, beroepsgroep, geïnterviewde):

1) Welke betekenis heeft de maatschappelijke identiteitsvraag voor de ontwerpwereld in het algemeen en de geïnterviewde in het bijzonder?

Gaat het om een soort modetrend van voorbijgaande aard, of om een structureel verlangen dat om een structureel antwoord vraagt vanuit de ontwerpwereld?

In hoeverre is de vraag voor de ontwerpwereld manifest/is men zich bewust van deze vraag. Leidt het bijvoorbeeld tot een inhoudelijk vakdebat?

2) Hoe gaan ontwerpers/de geïnterviewde in het bijzonder aan de slag met de maatschappelijke identiteitsvraag?

Heeft het invloed op de ontwerphouding? Vraagt het om een andere ontwerphouding? Is er een aansluiting bij al langer bestaande ontwerptradities (menselijke maat, contextueel ontwerp)?

Hoe wordt de vraag ervaren: als inspiratie, als randvoorwaarde/eis, als beperking op de creativiteit, ..., ...?

Hoe wordt invulling gegeven aan het begrip identiteit: verhaal van de plek, gevoel bewoners, gebeurtenissen, vormen/bouwstijlen/materialen, cultuurhistorie, ..., ...

Hoe kom je als ontwerper aan je inspiratie m.b.t. de identiteitsvraag? Ga je actief op zoek naar informatie, waar haal je die vandaan?

Is het wel een vrije keuze voor de ontwerper om deze identiteitsvraag in de ontwerpogave mee te nemen? Of moet eerst aan een aantal andere voorwaarden worden voldaan? Bijvoorbeeld opdrachtgeverschap, het soort ontwerpogave (schaal, status) ...?

3) Welke eindbeelden/morfologische output ontstaan onder invloed van die identiteitsvraag?

In het algemeen en in het eigen werk.

Voorbeelden?

Is er al sprake van te benoemen stromingen? Zoals retro architectuur?

Is het spectrum van mogelijkheden al volledig ingevuld, of zijn er nog leemtes. Is naar het idee van de geïnterviewde al het onderste uit de kan gehaald om de grenzen van de mogelijkheden te verkennen?

Indien er nog leemtes zijn, wat is er dan nodig om deze leemtes te vullen? Stimulans in de vorm van prijsvragen o.i.d., opdrachtgeverschap, vakinhoudelijk debat, kennis en informatie,,, ...?

4) Relatie bovenstaande en Belvédère/Architectuurnota

Hoe ziet die relatie eruit? Zijn Belvédère en de

Architectuurnota een belichaming van het bovenstaande?

Slechts een exponent? Iets heel anders?

Hebben beide nota's een rol gespeeld in het manifest maken van de identiteitsvraag?

5) Wat is de opgave voor de toekomst? Wat moet er veranderen om in de toekomst cultuurhistorie en ruimtelijke ontwikkelingen in (meer) ontwerpen een belangrijke plaats te geven?

In het algemeen?

Of meer specifiek in het beleid (bijvoorbeeld Nota Culturele Planologie)?

In de professie (bijvoorbeeld opleidingen)?

In de persoonlijke werkpraktijk?

Overzicht van geïnterviewden

Donald van Dansik
One Architecture
Hygieaplein 7
1076 RN AMSTERDAM

Gert Urhahn
Urhahn Urban Design
Jan Luikenstraat 68
1071 CS AMSTERDAM

Rik de Visser
Vista Landscape and urban design
Prinsengracht 253
1016 GV AMSTERDAM

Niek Verdonk
Dienst Ruimtelijke Ontwikkeling en Economische Zaken
Gedempte Zuiderdiep 98
9711 HL GRONINGEN

Enno Zuidema
Enno Zuidema Stedenbouw
Scheepmakershaven 8
3011 VA ROTTERDAM

Berno Strootman
Strootman Landschapsarchitecten
Piraeusplein 37
1019 NM AMSTERDAM

colofon

Dit project is uitgevoerd door:

Locus ruimtelijke verkenningen

Peter Heerema

Haagweg 52

2321 AE LEIDEN

e-mail : locus@planet.nl

tel : 071 5767107

fax : 071 5765028

site : www.locus-heerema.nl

Locus onderzoekt en adviseert op het gebied van maatschappelijke ontwikkeling, ruimtelijke ordening, toekomstverkenning, visieontwikkeling en beleidsvernieuwing.